

вень розвитку вищих психічних функцій; на розвиток саме мотивації, а не тільки на рівень її підвищення; на подальший розвиток вольового компонента.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровський А.Б., Потапенко Т.М., Щекін Г.В. Система методів професійної орієнтації. Кн. 2. Методики професійної роботи (додатки): Навчально-методичний посібник. Київ: МЗУУП, 1993. С. 49–53.

2. Макаров С.П. Технология индивидуального обучения. Педагогический вестник. 1994. № 1. С. 2–10.

3. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психология речово відсталості дитини: підручник. Київ: Знання, 2008. 359 с.

4. Швалб Ю.М. Психологические модели целенаправленного обучения. Київ, 1997. 240 с.

5. Швалб Ю.М. Целенаправленное сознание (психологические модели и исследования). Київ: Миллениум, 2003. 152 с.

УДК 159.95:376.37

СТАН РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА

Турубарова А.В., к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Прядкіна А.А., студентка факультету реабілітаційної педагогіки
та соціальної роботи
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Стаття присвячена стану розробленості проблеми розвитку мовлення в дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна. Автори розкривають історію наукових пошуків вчених щодо синдрому Дауна як генетичного захворювання та психологічного розвитку цієї категорії дітей, зокрема, мовлення. У статті окремої уваги заслуговують наукові доробки з розвитку мовлення та комунікативних здібностей дітей із синдромом Дауна таких сучасних українських вчених, як А. Савицький та Р. Ковтун. Автори відмічають, що в дітей із синдромом Дауна спостерігається недорозвинення багатьох психічних функцій.

Ключові слова: синдром Дауна, молодший шкільний вік, мовлення, спілкування.

Turubarova A.V., Priadkina A.A. СОСТОЯНИЕ РАЗРАБОТКИ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С СИНДРОМОМ ДАУНА

Статья посвящена проблеме развития речи у детей младшего школьного возраста с синдромом Дауна. Авторы раскрывают историю научных исследований синдрома Дауна как генетического заболевания и психологическое развитие этой категории детей, в частности, речи. В статье отдельного внимания заслуживают научные труды по развитию речи и коммуникативных способностей детей с синдромом Дауна таких современных украинских ученых, как А. Савицкий и Р. Ковтун. Авторы отмечают, что у детей с синдромом Дауна наблюдается недоразвитие многих психических функций.

Ключевые слова: синдром Дауна, младший школьный возраст, речь, общение.

Turubarova A.V., Priadkina A.A. STATE OF DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF LINGUISTIC DEVELOPMENT IN CHILDREN OF YOUNG SCHOOL AGE OF DAUNA SYNDROME

The article is devoted to the state of development of the problem of the development of speech in young schoolchildren with Down syndrome. The authors reveal the history of scientific research by scientists about Down syndrome as a genetic disorder and the psychological development of this category of children, including speech.

The article notes the contribution of foreign scholar L. Kumin in the development of communication skills in children with Down syndrome. In her books, she describes the peculiarities of children with Down syndrome, which influence the development of speech, especially the stimulation of children 6-8 months for the development of speech and the possibility of using auxiliary means of communication.

The authors of the article draw attention to the study of P. Zhianovoy, which reveals the main stages of the child's development, its characteristics and features, the systematic approach to supporting the child of early

and pre-school age with Down syndrome, and early and psychological and pedagogical assistance to families. It also highlights the strong and problematic aspects of the development of children with Down syndrome, which should be borne in mind when forming communication skills and speech.

The article deserves special attention to the scientific developments on the development of speech and communicative skills of children with Down syndrome such modern Ukrainian scholars as A. Savitsky and R. Kovtun.

The authors note that in children with Down syndrome there is an underdevelopment of many mental functions. Lack of mental development affects child development opportunities in many spheres. Of course, lagging also affects the skills of communication, because it relies on cognitive abilities, the ability to analyze, understand certain concepts, memorize them

The authors of the article conclude that the scientific analysis of the state of development of the problem of development of speech in children of primary school age with Down syndrome showed research by foreign and domestic scientists of the following issues: speech development of children; personality characteristics of children, influencing the development of their speech; the strengths and weaknesses of the development of children, which should be taken into account when forming communication skills and speech; a systematic approach to escorting a child of early and preschool age with Down syndrome; directions of formation and correction of speech in children; formation of communicative abilities of children; the use of alternative communication tools in the development of children's speech; early psychological and pedagogical assistance to families, etc.

Key words: *Dauna syndrome, young school, speech, communication.*

Постановка проблеми. На сьогодні вчених все більше і більше зацікавлюють дослідження дітей із синдромом Дауна (А. Савицький, Р. Ковтун та ін.), бо залишаються невирішеними багато питань, пов'язаних із вивченням розвитку мовлення дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна. У недостатньому обсязі розроблена методика діагностики та корекції даного порушення. Порушення мовленнєвої функції дає початок порушенням інших, тому розвиток мовлення дітей із синдромом Дауна потребує більш детального вивчення, тому тема дослідження є актуальною. Саме цій проблемі присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікативне виховання відіграє важливу роль у житті молодших школярів, забезпечуючи дітей необхідними навичками мовленнєвої поведінки, має важливе значення для засвоєння ними навчальних предметів та активної участі в суспільному житті. У процесі корекційної роботи з дітьми із синдромом Дауна є важливим питання особливостей розвитку мовлення, які спостерігаються в них ще з раннього дитинства.

За статистикою, одне немовля з 700-800 народжується із синдромом Дауна, і присутність таких людей у нашому житті не така велика рідкість, тому суспільство повинно мати правильне уявлення про їх особливості і приймати їх як тих, хто живуть поруч із нами, і тільки потім вже відмічати їх особливості [6, с. 11].

Останнім часом значно збільшилась кількість публікацій у зарубіжній літературі, присвячених розвитку дітей із генетичними порушеннями. Особливо увага дослідників привернута до проблем психології людей із синдромом Дауна [7, с. 170].

Постановка завдання. Мета – розкрити стан розробленості проблеми розвитку мовлення в дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мовлення – це психофізіологічний процес реалізації мови. Воно посідає центральне місце в процесі психічного розвитку дитини і внутрішньо пов'язане з розвитком мислення й усвідомлення взагалі [11, с. 5].

Як зазначає Т. Медведева, мовлення виникає за наявності певних біологічних передумов і базується на діяльності багатьох структур головного мозку. Нормальне дозрівання і функціонування центральної нервової системи є фундаментом, на якому будується мовленнєва діяльність дитини [6, с. 173].

Дослідженням мовлення дітей молодшого шкільного віку займалися такі зарубіжні вчені, як Дж. Міллер, Д. Узнадзе, В. Штерн та інші. Також мовлення дітей молодшого шкільного віку вивчалось такими вченими радянського періоду, як: Б. Ананьєв, П. Анохін, М. Берштейн, П. Блонський, Ф. Буслаєв, Л. Венгер, В. Крутецький, Р. Лалаєва, Б. Ломов, О. Лурія, А. Люблинська, О. Мальцев, Н. Новотворцева, І. Павлов, Т. Рамзаєва, С. Рубинштейн, Є. Тихеева, К. Ушинський та інші. Психологічна природа мовлення також розкрита в роботах Л. Виготського, М. Жинкіна, І. Зимньої, О. Леонтєєва, Т. Ушакової та інших учених [11, с. 5].

Синдром Дауна – це генетична патологія, вроджена хромосомна аномалія, вона являє собою диференційовану форму психічного недорозвитку фізичних, психічних, інтелектуальних і емоційних якостей людини [5, с. 1].

Клінічний діагноз, як правило, ставиться в пологовому будинку. До основних ознак захворювання відносяться: зріст і вага дитини дещо нижче середнього (зріст менше 45-50 см і вага до 3 кг); розумова відсталість, брахицефалія; наявність третього тім'ячка в місці з'єднання кісток черепа, приплюснута потилиця, розкосі очі з монголоїдним розрізом, катаракти, плями Брушвільда (плями білого кольору на межі зовнішньої і середньої третини райдужної оболонки), рідше – помутніння роговиці і кришталика, товсті губи, напіввідкритий рот, пласка спинка носа, вузьке небо, надлишок шкіри на шиї, поперечна лінія на долоні (так звана «мавп'яча лінія»). Серед аномалій внутрішніх органів відзначають вади серця (дефекти стінок у поєднанні з аномаліями великих судин), сечової системи, мозку [5, с. 4].

Проблемою розвитку дітей із синдромом Дауна займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені: М. Антропова, О. Баєнська, М. Беркетова, Є. Давиденкова, Д. Даун, М. Кольцова, К. Лебединська, І. Ліберман, К. Ліббі, М. Лісіна, Ж. Лежен, Н. Лур'є, М. Малофєєв, О. Мастюкова, Г. Мішина, П. Мойра, О. Нікольська, М. Певзнер, Т. Пелимська, Дж. Пінтер, Ю. Разенкова, Т. Робін, А. Рудова, А. Савицький, О. Стребелева, Г. Сухарева, П. Ундерс, Д. Фідлер, Н. Шматко, Ж. Ескіроль та ін.

Ж. Ескіроль – французький психіатр, який у 1838 році написав книгу «Про душевні хвороби, що розглядаються в медичних, гігієнічних та судово-медичних відносинах». Вона є першою науковою працею, що описує людей з інтелектуальними порушеннями і порушеннями розвитку, в той час званих «ідіотами», не пов'язуючи їх із психічними захворюваннями [2].

У 1862 році англійський лікар Д. Даун, що займав у той час посаду керуючого Королівським притулком для розумово відсталих в Ерлсвуді, вперше класифікував синдром Дауна, виявлений у частини його пацієнтів із затримкою розумового розвитку, які мали схожий зовнішній вигляд і фізичні характеристики, але при цьому не були схожі на інших пацієнтів з інтелектуальними відхиленнями. Під час опису даного синдрому доктор Даун використовував щодо спостережуваних їм пацієнтів термін «монголоїди». Термін був використаний Д. Дауном у зв'язку з характерним зовнішнім виглядом пацієнтів, що трохі нагадує через наявний у них епікантус монголоїдний антропологічний тип, в зв'язку із чим Д. Даун зробив помилковий висновок, що даний вид затримки розумового розвитку безпосередньо пов'язаний

із приналежністю пацієнтів до монголоїдної раси [4].

У 1866 році він опублікував статтю під назвою «Спостереження за етнічною класифікацією людей із затримкою розумового розвитку». У своїй статті доктор Д. Даун висловив думку, що різні типи затримки розумового розвитку можна класифікувати за етнічними ознаками. Стаття доктора Д. Дауна є першим джерелом, що містить точний опис морфологічних характеристик і функціональних розладів організму, властивих людям із синдромом Дауна [2].

У 1876 році вчені проводили взаємозв'язок між синдромом Дауна та хворобою Альцгеймера. Це відбувається за 30 років до того, як А. Альцгеймер вперше описує хворобу Альцгеймера, і більш ніж за 70 років до фактичного оголошення зв'язку між синдромом Дауна і хворобою Альцгеймера [2].

Французький генетик Ж. Лежен зробив відкриття, яке вказує на генетичну причину виникнення синдрому Дауна, званого в той час «монголізм». У 1958 році Ж. Лежен вперше зробив запис у лабораторні зошити про наявність 47 хромосом у клітинах дитини, поруч з ім'ям якого зроблена позначка – «монголоїд 1». Він виявив, що діти із синдромом Дауна мають 47 хромосом, тому що в одній із хромосом міститься три копії (трисомія) замість покладених двох (дисомія) [3].

У 1960 році продовжувалося вивчення людей із синдромом Дауна. Хромосома, що містить у собі додаткову копію, була позначена як хромосома 21 лише після прийняття Денвера класифікації хромосом, заснованої на методі рівномірного фарбування. Таким чином, Ж. Лежен довів, що додаткова хромосома, що міститься в 21 хромосомній парі, є спільною генетичною характеристикою для всіх людей із синдромом Дауна. Відкриття мало величезне значення, тому що було доведено, що синдром Дауна виникає в результаті випадкових генетичних відхилень і не є расовими захворюванням. У генетиці виявлене Ж. Леженом порушення отримало назву «трисомія» 21 [3].

У дітей із синдромом Дауна спостерігається недорозвинення багатьох психічних функцій (пам'яті, уваги, мислення, уяви і т.п.), особливості на рівні довільності і усвідомлення. Відставання в розумовому розвитку впливає на можливість розвитку дитини в багатьох сферах. Звичайно, відставання впливає і на навички спілкування, оскільки спирається на пізнавальні здібності, вміння аналізувати, розуміти певні поняття, запам'ятовувати їх. У дітей із синдромом Дауна відмічають такі осо-

бливості пам'яті: маленький об'єм, більш швидке згасання виниклих слідів. Особливо страждає вербальна пам'ять, слухо-зорова пам'ять розвинена в них краще. Увага нестійка, об'єм її значно звужений, важко відбувається переключення уваги з одного об'єкту на інший. Обробка отриманої інформації відбувається повільно, тому дитина не відразу може відповісти на питання або виконати потрібну інструкцію. Відбувається відстрочене відтворення. Дитина часто не здатна зробити узагальнення, перенести засвоєну навичку з однієї ситуації в іншу. Спостерігається бідність логічних операцій, конкретність мислення. Зниження здатності до абстракції, узагальнення, символізації ускладнює дитині розуміння і використання слів, які пов'язані з відчуттями, поняттями часу і простору [7, с. 28].

Крім того, в дітей із синдромом Дауна маленькі і вузькі вушні канали. Усе це негативно впливає на слухове сприйняття і вміння чути, тобто чути звуки навколишнього світу, концентрувати на них увагу та розрізнити їх [5, с. 13].

У дітей із синдромом Дауна мовленнєвий апарат має свої анатомо-фізіологічні особливості: гіпотонія, макрогlossenія, готичне піднебіння та аномалії зубів. Також у дітей із синдромом Дауна є порушення мовленнєвого дихання, що значно ускладнює розвиток мовлення. У таких дітей рот знаходиться в напіввідкритому стані, тому зроби вихід через ніс, а вихід через рот вони не може. Дихання поверхневе, активний вихід швидкий [6, с. 178].

Переважає більшість дітей із синдромом Дауна стикається з труднощами розвитку мовлення, але навіть якщо мова дитини не дуже розбірлива, звичайно вона здатна за допомогою міміки, жестів, знаків виражатися так, що її цілком можна зрозуміти. Хоча такі діти, як правило, розуміють більше, ніж можуть сказати, їм все ж важко буває зрозуміти завдання або інструкцію, особливо якщо інструкції раз від разу формулюються не однотипно, і ще важче буває пояснити дорослому, що саме їм незрозуміло. Педагогам варто мати на увазі, що дітям із синдромом Дауна важко сприймати інформацію на слух, проте більшість із них добре навчається за допомогою зорових опор. Картинки, символи, намальовані або написані умови задач дозволяють їм зрозуміти завдання, а під час виконання завдання часто допомагає розбивка його на кілька частин. Ці діти із задоволенням працюють із калькулятором або комп'ютером [11, с. 9].

Характерними рисами розвитку мовлення дитини із синдромом Дауна, на думку

А. Мерковської, є сповільнений темп, велика кількість спотворень, помилок, що пояснюється: яскраво вираженим нерівномірним розвитком мовленнєвих навичок, коли одні навички формуються раніше, ніж інші. Вміння розуміти мову формується значно раніше і краще, ніж навички усного мовлення. Утворюється розрив між імпресивним і експресивним мовленням. Словарний запас розвивається повільно, часто він обмежений рамками ужитково-побутової тематики [7, с. 28].

Особливості розвитку мовлення в дітей із синдромом Дауна вивчали Н. Бодянська, М. Бруні, С. Вайнерман, Н. Гіренко, П. Жиянова, Л. Кумин, П. Лаунтеслагер, А. Савицький, П. Уіндерс, Д. Фідлер, Т. Чугунова та ін.

Зарубіжна вчена Л. Кумин активно займалась дослідженням мовлення дітей із синдромом Дауна. Вона є американським фахівцем із розвитку навичок спілкування в дітей із синдромом Дауна. Вчена у своїх книгах описує особливості дітей із синдромом Дауна, що впливають на розвиток мовлення. Описує особливості стимуляції дітей 6-8 місяців для розвитку мовлення.

Л. Кумин представляє картину послідовного формування навичок спілкування, відзначає характерні труднощі і дає багато практичних порад, як займатися з дитиною вдома. В її книгах розглядаються можливості використання допоміжних засобів комунікації. Підкреслюється значення вміння застосовувати навички спілкування в різних життєвих ситуаціях. Література розрахована як на батьків, так і на спеціалістів, які займаються з дітьми із синдромом Дауна.

П. Жиянова є автором ряду книг, що описують методику роботи з дітьми з синдромом Дауна, а також співавтором монографії «Синдром Дауна. Медико-генетичний і соціально-психологічний портрет». У своїх роботах автор розкриває основні етапи розвитку малюка, характеристику дітей та їх особливості, системний підхід до супроводу дитини раннього та дошкільного віку із синдромом Дауна, ранню та психолого-педагогічну допомогу сім'ям, описує сильні і проблемні сторони розвитку дітей із синдромом Дауна, які слід мати на увазі під час формування навичок спілкування й мовлення, підкреслює значення соціально-психологічного аспекту розвитку мовлення – прагматики та ін.

П. Жиянова розробила рекомендації щодо:

– формування взаємодії, спілкування і мовлення дитини, які батьки можуть реалізувати в побуті і грі;

- ігрових занять із дітьми в період формування основних рухових навичок, які батьки можуть проводити в домашніх умовах;
- розвитку дітей раннього віку із синдромом Дауна;
- організації домашнього розвиваючого середовища;
- масажу обличчя і органів артикуляції;
- інтеграції дітей з особливими потребами в суспільство;
- організації ефективного спілкування, які можуть використовуватися як фахівцями, так і батьками.

Деякі її посібники містять у собі ілюстровані рекомендації, що дозволяє батькам та фахівцям більш точно засвоїти інформацію, правильно зрозуміти та використати її. П. Жиянова детально досліджувала мовлення дітей із синдромом Дауна, розробила загальні рекомендації до формування навичок спілкування і мовлення.

Через теоретичний аналіз та практичний досвід вчена разом із спеціальним педагогом-логопедом Н. Штепою розробила свою програму формування мовленнєвих засобів спілкування в дітей із синдромом Дауна. Апробація методики «Починаємо говорити» довела її ефективність. Комплект, що складається з ілюстративного матеріалу і методичних брошур, призначений не тільки для професійних педагогів, а й для батьків, які хотіли б допомогти своєму малюкові почати розмовляти. Програма «Починаємо говорити» спирається на сильні сторони дітей із синдромом Дауна – зорове сприйняття і зорову пам'ять. Крім того, в її основі лежить метод глобального читання.

Дослідженням особливостей розвитку мовлення дітей із синдромом Дауна займалися такі сучасні українські вчені, як А. Савицький, Р. Ковтун та ін.

В останні роки активно займається дослідженням особливостей розвитку мовлення дітей із синдромом Дауна український вчений, кандидат педагогічних наук, доцент А. Савицький. Результати його досліджень опубліковані в статтях «Особливості мовленнєвого розвитку дітей із синдромом Дауна», «Особливості раннього розвитку дітей із синдромом Дауна», «Напрями формування та корекції мовлення у дітей із синдромом Дауна», «Особливості використання засобів альтернативної комунікації в процесі розвитку мовлення дітей із синдромом Дауна», «Порушення мовленнєвого розвитку дітей із синдромом Дауна в структурі психомоторного профілю», «До проблеми розвитку мовлення дітей із синдромом Дауна» та в інших.

На даний час пильно досліджує дітей із синдромом Дауна український вчений

Р. Ковтун. Свої результати він опублікував у статтях «Особливості розвитку процесів спілкування в дітей 6-11 років із синдромом Дауна», «Психофізичний і соціальний розвиток осіб із синдромом Дауна», «Особливості розвитку уявлень про внутрішній та оточуючий світ у дітей 6–11 років із синдромом Дауна», «Програма сімейно-центрованої допомоги дітям із синдромом Дауна з розвитку в них проявів комунікативних здібностей», «Програма розвитку комунікативних здібностей дітей із синдромом Дауна» та ін.

Спеціалісти, що здійснюють супровід дітей із синдромом Дауна, констатують у них значну затримку мовленнєвого розвитку. Причому порушення експресивного мовлення виявляються сильнішими, ніж імпресивного. Також відмічається суттєве зниження об'єму активного словника в порівнянні з віковою нормою. В усному мовленні основні труднощі пов'язані з порушеннями артикуляції звуків. Однак не дивлячись на недостатню сформованість різних компонентів мовлення, діти і дорослі із синдромом Дауна демонструють достатньо високу ефективність невербальної комунікації.

У дітей із синдромом Дауна спостерігається недорозвинення багатьох психічних функцій. Відставання впливає і на навички спілкування, оскільки спирається на пізнавальні здібності, вміння аналізувати, розуміти певні поняття, запам'ятовувати їх. Основою для розвитку мовлення дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна є ранній розвиток їх комунікативних можливостей, включення дітей до мовленнєвого середовища, формування навичок міжособистісного спілкування.

Висновки з проведеного дослідження. Науковий аналіз стану розробленості проблеми розвитку мовлення в дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна показав, що зарубіжні та вітчизняні вчені розглядали такі питання:

- дослідження мовленнєвого розвитку дітей;
- особистісні особливості дітей, що впливають на розвиток їх мовлення;
- сильні і слабкі сторони розвитку дітей, які слід враховувати під час формування навичок спілкування й мовлення;
- системний підхід до супроводу дитини раннього та дошкільного віку із синдромом Дауна;
- напрями формування та корекції мовлення в дітей;
- формування комунікативних здібностей дітей;
- використання засобів альтернативної

комунікації в процесі розвитку мовлення дітей;

– рання та психолого-педагогічна допомога сім'ям та ін.

Перспективою подальших розвідок є дослідження особливостей розвитку мовлення в дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочелюк В.Й., Ковтун Р.А. Психологія прояву комунікативних здібностей дітей з особливими потребами: монографія для студентів спеціальності 6.030102 – психологія. Запоріжжя: КПУ, 2012. 224 с.

2. Губанов А., Губанова И. История синдрома Дауна. URL: <http://tri21.ru/history>.

3. Губанов А., Губанова И. История синдрома Дауна. Письмо редактору журнала «The Lancet». 1961 год. URL: <http://tri21.ru/istoriya-sindroma-dauna-pismo-redaktoru-zhurnala-the-lancet-1961-god>.

4. Губанов А., Губанова И. История синдрома Дауна. Этническая классификация. Англия, 1866 год (часть 2). URL: <http://tri21.ru/istoriya-sindroma-dauna-etnicheskaya-klassifikatsiya-angliya-1866-god-chast-2>.

5. Иванов В.А. Социализация детей с синдромом Дауна: учебно-методическое пособие. Курск: Курский гос. ун-т, 2017. 42 с.

6. Медведева Т.П. Комплексное развитие детей с синдромом Дауна. Групповые и индивидуальные занятия // Методическое пособие. Москва: Даунсайд Ап, 2004. 368 с.

7. Мерковская А.В. Рекомендации по комплексному развитию детей с синдромом Дауна раннего возраста. Новосибирск: ГООИ «Общество «ДАУН СИНДРОМ», 2008. 64 с.

8. Савицкий А.М. Особенности мовленнєвого розвитку дітей з синдромом Дауна // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2011 рік, 9-10 лютого 2012 року. Частина 2. / Укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна, О.П. Симоненко, О.П. Ємельянова. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 170.

9. Савицкий А.М. Особенности раннього розвитку дітей з синдромом Дауна // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 20(2). С. 178–185.

10. Урядницкая Н.А. Подготовка к школе детей с синдромом Дауна: методическое пособие; под общ. ред. Н.А. Урядницкой. Москва: Благотворительный фонд «Даунсайд Ап», 2012. 218 с.

11. Шеремет М.К. Логопедія: підручник. Вид. 3-тє, перер. та доповн. Київ: Слово, 2015. 776 с.